

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीने विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

प्रचलित 'विकासा'चे ध्येय 'आर्थिक वाढ' हे आहे : ती होण्यासाठी सर्व प्रकारच्या उत्पादनात वाढ व्हावी लागते.

पण, असं केवळ उत्पादन वाढून भागत नाही. ते खपलंच नाही, तर?—म्हणून उपभोगही सतत वाढते राहतील हे बघावं लागतं.

उपभोग अतिरेकी प्रमाणात वाढणं हे, खरं म्हणजे, व्यक्ती, परिवार, समाज आणि पर्यावरण ह्या सर्व व्यवस्थांसाठी घातक असतं. त्यातून 'सम्यक् विकासा'च्या प्रक्रियेत तर बाधा येतेच; पण, आंतरिक आणि बाह्य निसर्गाच्या मर्यादा अधिकाधिक आवळल्या जाऊ लागून आर्थिक वाढही धोक्यात येते.

पण, ह्या मर्यादा मान्य केल्या, तर तो माणूस कुठला? त्या मर्यादांची तमा न बाळगता उपभोग-उत्पादन वाढवणं, हे तर त्याचं आजचं ध्येय आहे. 'उद्य' काय होईल ह्याची त्याला जराही फिकीर नाही.

ह्या मानवी मनोवृत्तीचं उत्तम उदाहरण म्हणजे चीन. पश्चिमी देशांतील आर्थिक मंदीमुळे चीन संकटात आलेला असताना, आता 'निर्याताभिमुख उत्पादना'ऐवजी 'देशान्तर्गत उपभोगासाठी उत्पादन' ही दिशा त्यानं स्वीकारली आहे, आणि त्या अनुषंगानं आपल्या देशाचं शहरीकरण करण्याचा जंगी कार्यक्रम आखला आहे. शहरी जनता अधिक

उपभोग वाढवा !

उपभोग घेते, तिला विविध आकर्षणांनी प्रलोभित करून उपभोगवादी बनवता येतं, म्हणून हे शहरीकरण! ह्या बाबतचा 'अर्थबोधपत्रिके'तला एक लेख खाली छापला आहे. (भारताची धोरणंही कमी-अधिक प्रमाणात अशीच आहेत, हे आपण विसरू या नको. जे चीनचं झालंय-होतंय, तेच भारतातही घडतंय, हे दुर्लक्षू या नको.)

शहरं ही व्यवस्था मूलतःच अनेक प्रकारांची हानी करणारी असते. व्यक्तीची शारीरिक-मानसिक हानी, ढळणारं कौटुंबिक स्वास्थ्य, सातत्यानं वाढणाऱ्या सामाजिक समस्या आणि विकृती, आणि पर्यावरणाचा सर्वंकष विध्वंस असा ह्या हानीचा वर्णपट विस्तृत असतो. GDP-वाढीच्या झापडबंद ध्येयामुळे ह्या हानीकडे पूर्ण दुर्लक्ष होतं; किंवा, त्यांवरच्या उपाययोजना ह्या GDPमध्ये भरच घालत असल्यानं त्यांचं छुपं स्वागतच होतं. पण, ह्यातून वरील सर्वच स्तरांवरची अ-धारणाक्षमता वाढत आहे, हे आपण लक्षात घेणार आहोत की नाही? ह्यातून प्रचलित विकासाच अ-धारणाक्षम होत आहे, ह्याचं तरी भान ठेवणार आहोत की नाही? का, आमची दृष्टी इतकी न्हस्वच असणार आहे की, 'परवा' किंवा 'उद्य'ही नव्हे; तर, 'आज'-'आता' विकास झाला की

पुरे, असं आम्ही म्हणणार आहोत?

आपण एक लक्षात ठेवू या की, उपभोगवाद ही मुळातच एक समस्या-निर्मायक आणि समस्या-वर्धक बाब आहे. तिला शहरीकरणाच्या (किंवा जाहिरातीसारख्या अन्यान्य) धोरणांतून प्रोत्साहन देणं हे, खरं म्हणजे, आपराधिक स्वरूपाचं कृत्य आहे. 'उपभोगवादी' ह्या विशेषणाची खरं म्हणजे शरम वाटायला हवी; पण, त्याचा आता लोकांना अभिमान वाटतो! जनतेलाही तेच हवंय, नि राज्यकर्त्यांनाही; त्यामुळे सर्वच व्यवस्था अगदी जाणीवपूर्वक विनाशाकडे नेल्या जात आहेत.

हे सगळं चुकीचं चाललंय हे ज्यांना पटतं, त्यांनी किमान स्वतःच्या जीवनाला तरी वेगळी दिशा घायला हवी. शहरात राहत असलो, तरी उपभोगवादी न बनणं; शहर सोडून खेड्यात जाणं; स्वतःचं अन्न स्वतः पिकवणं हे ह्या दिशेतल्या प्रवासाचे व्यावहारिक टप्पे आहेत. प्रचंड ताकदीच्या सत्ताधारांशी लढण्यात शक्ती वाया घालवण्यापेक्षा, तूर्तास अशी 'हरित साधना' करित राहणंच शहाणपणाचं आहे.

आपण निसर्गविनाशाला हातभार लावायचा; की, निसर्ग ही सर्वोच्च प्रणाली टिकावी म्हणून संयमित उपभोगाचं जीवन जगायचं, हा निर्णय शहरवासीयांना आता घ्यावाच लागणार आहे.

स्तरांवर असणाऱ्या पदाधिकाऱ्यांमध्ये बोकाळलेला भ्रष्टाचार... अशा अनेकानेक समस्या चिनी धोरणकर्त्यांच्या पुढ्यात आज दत म्हणून उभ्या आहेत. ह्या सगळ्या परिस्थितीवर मात करून चिनी अर्थ-व्यवस्थेच्या आगेकूचीचा वार्षिक सरासरी दर पुन्हा एकदा चांगला वर उचलणे, ही सोपी बाब राहिलेली नाही. हे वास्तव अचूक हेरलेल्या चिनी धोरणकर्त्यांची सारी मदार आता सरकार-प्रणीत शहरीकरणाच्या उताऱ्यावर एकवटलेली आहे.

चिनी आर्थिक सुधारणांचा मुख्य भर सुरुवातीपासूनच आर्थिक वाढीच्या निर्याताभिमुख प्रणालीवर राहिला. 'वस्तुनिर्माण उद्योगाचे जागतिक केंद्र' असा चिनी अर्थव्यवस्थेचा लौकिक त्यामुळे प्रस्थापित होऊ शकला आणि 'औद्योगिक उत्पादनाचा जागतिक निर्यातदार' असा चीनचा दबदबा वाढत गेला. परंतु, २००८ साली अमेरिकी अर्थव्यवस्थेमध्ये उद्भवलेल्या वित्तीय संकटातून मंदीचे मळभ पश्चिमी अर्थ-व्यवस्थांमध्ये पसरले. देशाबाहेरील मागणी थंड राहण्याची सारी चिन्हे असल्याने, चिनी अर्थकारणाच्या गाड्याला देशान्तर्गत मागणीचे इंधन पुरवण्याखेरीज गत्यंतर नाही, ह्याची जाण चिनी धोरणकर्त्यांना अलीकडील काळात आलेली आहे.

आर्थिक सुधारणांच्या तीन दशकी वाटचालीदरम्यान चिनी जीवनव्यवहारातही अनेकानेक बदल अवतरलेले दिसतात. चिनी मध्यमवर्गाचा उदय आणि विस्तार हा त्यातील एक मोठा बदल. ह्या

अवकाळी ?

मा'र्चच्या प्रारंभी झालेल्या आणि नंतरही चालूच असलेल्या 'अवकाळी पावसानं' शेती-बागायतीचं बरंच नुकसान झालं. ह्या पावसाला 'अवकाळी' का म्हणायचं हे मला कळत नाही. माणूस जर कोणतीही गोष्ट करण्यासाठी काळ-वेळ पाळणार नसेल, ताळ-तंत्र सांभाळणार नसेल, तर निसर्गानं मात्र ते सांभाळवं हे म्हणण्याला काय अर्थ आहे ?

आपण ह्यातली मानवकेंद्री भूमिका बाजूला करून निसर्गाच्या बाजूनं विचार करू या. त्याच्यापुढे आम्हांत आहे ते 'कुणीतरी' मोठ्या प्रमाणावर हवेत सोडलेला कर्बवायू (CO₂) कमी करण्याचं. त्याची अंतर्गत प्रतिसादाची यंत्रणा (cybernetic feedback system) त्याला असं सांगतीये की, वातावरणातला कर्बवायू गेल्या अडीचशे वर्षांत दशलक्षात २८० भागांपासून वाढून ४०० भागांपर्यंत पोचला आहे, तो कमी करायला हवा. निसर्गापाशी हे करण्याचा एकमेव उपाय आहे : त्या कर्बाचं वृक्ष-वनस्पतींच्या रूपात स्थिरीकरण करणं. हवेतला कर्ब केवळ ह्याच तऱ्हेनं सेंद्रिय कर्बात रूपांतरित होऊन स्थिर होऊ शकतो. ('कार्बन सीक्वेस्ट्रेशन' सारखे उपाय अवलंबायला निसर्ग काही शास्त्रज्ञ-तंत्रज्ञांसारखा मूर्ख नाही!)

म्हणून मग निसर्ग काय करणार, तर वृक्ष-वनस्पतींच्या वाढीसाठी अनुकूल परिस्थिती तयार करणार. वनस्पतींना लागतो कर्बवायू आणि

नवमध्यमवर्गाच्या आशा-अपेक्षांचा पटही चांगला विस्तारलेला आहे. 'सोशल मिडीया'चा चीनमध्ये झालेला विस्फोट हा त्याच प्रक्रियेचा एक संलग्न आविष्कार. पायाभूत सेवा-सुविधांचे जाळे विस्तारण्यामध्ये मोठा वाटा असणारी चीनमधील प्रांतिक सरकारेही आज कर्जाच्या ओझ्या-खाली दबलेली आहेत. त्यामुळे, देशान्तर्गत मागणीचा टेकू अर्थव्यवस्थेला पुरविण्याच्या दृष्टीने गुंतवणुकीपेक्षाही उपभोगाला चालना देण्याचा पर्याय ह्या सगळ्या पार्श्वभूमीवर अधिक उचित गणला गेला.

'देशी उपभोगप्रवणतेला खतपाणी घातले जावे', ही चीनमधील सरकार-प्रणीत शहरीकरणाच्या मुळाशी असणारी मुख्य प्रेरणा होय. आर्थिक पुनर्रचनेनंतरच्या तीन दशकांदरम्यान चिनी नागरिकांच्या उत्पन्नात जी वाढ घडून येत होती, तिचा विनियोग उपभोगापेक्षाही बचतीसाठी केला जावा, अशी धोरणप्रणाली चिनी नेतृत्वाने पुरस्कारली आणि अंगीकारली. परंतु, आता मात्र चिनी नागरिकाने त्याच्या आमदनीचा उपयोग उपभोगाकडे अधिक प्रमाणात करावा ह्यासाठी चिनी राज्यकर्ते प्रयत्नशील आहेत. नवनवीन शहरांची निर्मिती, शहरांचे आकर्षण वाढवणाऱ्या सेवासुविधा व झगमगाटी नखऱ्यांचे निर्माण ह्यांकडे गुंतवणुकीचा प्रवाह आता वळवण्यात येतो आहे. केवळ इतकेच नाही तर, शहरी

पाणी. पैकी कर्बवायू भरपूर उपलब्ध आहेच. म्हणून वर्षभर पाणी उपलब्ध करून देणं हे आता निसर्गाचं उद्दिष्ट ठरतं. म्हणून आता असा सतत पाऊस पडणार. पाऊसमान वाढणार. आता पावसाला काळ-वेळच असणार नाही; कारण, तो निसर्गाच्या corrective actionचा एक भाग आहे.

हॉ, आता अशा पावसामुळे Hemo sapiens नावाच्या प्रजातीचं नुकसान होईल, हे खरं. पण, त्यातूनच कदाचित किडीसारखी वाढलेली ही प्रजाती आटोक्यात येईल! 'निसर्ग मोठ्या प्रमाणात ह्या प्रजातीला संपवेल' असं नाही; तर, स्वतःच्या निसर्गविरोधी वागण्यातून ही प्रजाती स्वतःचा (—सर्वनाश जरी नाही, तरी—) महानाश ओढवून घेईल!

हे होणं अटळ आहे. मात्र, त्याचा दोष निसर्गाकडे जात नाही. माणूसच आपल्या कर्मानं स्वजातीचा नाश करून घेणार आहे. जे घडेल, तो 'निसर्गानं उगवलेला सूड' नसेल; तर ती 'मानवाच्या स्वकर्माची फळ' असतील.

'In nature, their are neither punishments, nor rewards : there are only consequences' हे वचन आपण सदैव स्मरणात ठेवू या, आणि आपल्या अडीचशे वर्षांच्या वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि आर्थिक विकासाचे (वाचा : ऊतमाताचे) परिणाम भोगण्यासाठी मनोमन तयार राहू या.

दिलीप कुलकर्णी

उपभोगाला प्रेरणा देण्यासाठी

चीनचं शहरीकरण

'विकासा'साठी GDP सतत वाढत राहावा लागतो. सर्व प्रकारचं उत्पादन सातत्यानं वाढावं लागतं. पण, हे उत्पादन खपलंच नाही, तर?

—पश्चिमी अर्थव्यवस्थांमधील मंदीमुळे चीनवर ही आपत्ती आली आहे. त्यातून चीननं मार्ग काढला आहे तो शहरीकरणातून देशान्तर्गत उपभोग वाढवण्याचा. एका मूळ चुकीसाठी पुढे सतत चुकाच कशा करत राहाव्या लागतात ह्याचं हे नमुनेदार उदाहरण.

पश्चिमी अर्थव्यवस्थांमध्ये २००८पासून टाण मांडून बसलेल्या आर्थिक मंदीच्या चटक्यांची आपल्या अर्थव्यवस्थेला जाणवणारी झळ जराशी सुसह्य बनावी ह्यासाठी चिनी धोरणकर्त्यांनी एक मोठा कल्पक (?) तोडगा राबवायला घेतलेला आहे : सरकार-प्रणीत आणि सरकार-पुरस्कृत शहरीकरण. पूर्वापार वसलेली खेडी भुईसपाट करून त्या जागी भली दांडगी, टोलेजंग, झगमगती, आखीव-रेखीव शहरे निर्माण करण्याचा कार्यक्रम चीन येती काही वर्षे राबवणार आहे. त्या करिता रस्ते, रूळमार्ग ह्यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विस्तार झपाट्याने घडवून आणला जात आहे.

आर्थिक सुधारणांचे युग सुरू झाल्यापासून त्याचा लाभ मिळालेला मध्यमवर्ग विस्तारत आहे आणि शहरांकडे स्थलान्तरित होत आहे. सरकार-प्रणीत शहरीकरणामुळे ह्या स्थलान्तराला अधिकच भर येईल. २०३०पर्यंत साधारणतः १ अब्ज नागरिक शहरांत राहत असतील.

आजवर मुख्यतः बचतप्रवण जीवनशैली अनुसरणाऱ्या ह्या स्थलान्तरितांच्या वर्गाला उपभोगप्रवण बनवणे, हे चिनी धोरणकर्त्यांपुढेच आम्हांत आहे.

१९७८-७९पासून पुढील तीन दशके चिनी टोकळ उत्पादन दरसाल सरासरी १० टक्के वास्तव दराने वाढते राहिले. मात्र अमेरिकी वित्तीय अरिष्टांचे चटके चिनी अर्थव्यवस्थेलाही पोळू लागल्यानंतर वाढीचा तो दर आता साडेसात टक्क्यांपर्यंत उतरलेला आहे.

ह्या घसरणीच्या हातात हात घालूनच, त्या तीन दशकांदरम्यान चिनी अर्थव्यवस्थेत पोसल्या गेलेल्या नाना प्रकारच्या अडचणी आता बळकटपणे डोके वर काढत आहेत. वाढती विषमता, चिनी कामगारांचे वाढणारे पगार आणि त्यापायी वाढता राहणारा उत्पादनखर्च, भरमसाठ कोळसा जाळून मिळवलेल्या ऊर्जेपायी सधन बनणारे जीवधेणे प्रदूषण, शेतकरीवर्गाच्या मनातील खदखद, प्रांतिक सरकारांचे ढळलेले वित्तीय संतुलन, कम्युनिस्ट पक्षांमध्ये विविध

नागरिकांना त्यांच्या खिशात हात घालण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या सुविधा, चिजा आणि प्रलोभक आकर्षणे ह्यांची रेलचेल शहरांमध्ये मौजूद असेल, ह्याकडेही जाणीवपूर्वक लक्ष पुरविले जात आहे. सर्वसाधारण ग्रामीण नागरिकांपेक्षा शहरवासीयांची उपभोगप्रवणता सरासरीने अधिक असते, ह्या वास्तवाचा अर्थकारणाला देशी मागणीचा टेकू पुरविण्याच्या कामी वापर करून घेण्याचे धोरण चिनी शासनकर्ते आता आक्रमकपणे राबवत आहेत. शहरांमधले स्थलान्तरित आणि नवमध्यमवर्ग ह्यांच्या उपभोगप्रवणतेवर चिनी धोरणकर्त्यांची सर्व मदार आता एकवटलेली आहे.

नोबेल पुरस्कारविजेते जोसेफ स्टिग्लिट्झ ह्यांच्या मतं चीनचे नागरिक हे जागतिक अर्थव्यवस्थेची प्रकृती टुणटुणीत राहण्यासाठीही महत्त्वाचे ठरते. शहरीकरणसाठी आर्थिक वाढ दमदार असणे अनिवार्य ठरते; तर, आर्थिक वाढीचा दर ढेपाळू नये ह्यासाठी शहरीकरण आवश्यक ठरते, असा हा परस्परपूरक संबंध आहे.

(अर्थबोधपत्रिके'च्या जून २०१४च्या अंकातील लेखाचं संक्षिप्त पुनर्मुद्रण; साभार.)

गतिमान संतुलन
सौर वैशाख, शके १९३७ १

रामायणाचा पर्यावरणीय आशय

सुरेश भागवत

रामायणाचा आशय पर्यावरणीयही आहे असं सुचवणारी ही लेखमाला : संयमित उपभोगाच्या जीवनशैलीचा पर्यावरणीय संदेश त्यातून कसा मिळतो हे प्रतीकात्मतेच्या दृष्टिकोणातून उलगडून दाखवणारी.

श्री रामांनी शिवधनुष्याचा भंग केला, ह्यालाही विशेष आशय आहे. जगात सर्वत्र प्राचीन कालापसून मनुष्य धनुष्य-बाण वापरीत आला आहे. असे असता धनुष्यास प्रत्येका लावणे ह्यात असा कोणता पराक्रम आहे? त्या 'पणा'मुळे सीता वीर्यशुल्का कशी? ही सारी प्रतीकात्मताच असावी. बालकांडाच्या ६६व्या सर्गातील श्लोक २० ते २४ प्रमाणे, जे राजे शिवधनुष्य न पेलल्याने परत गेले, त्यांना आपल्या शौर्याविषयी लोकांच्या मनात संशय आल्याचे वाटून त्यांनी मिथिला नगरीस वेढा घातला आणि वर्षभर मिथिलावासीयांना व मिथिलाधिपती जनकास त्रास दिला. जनकाच्या तपःप्रभावामुळे देवांची सेना आली व तिने त्या साऱ्यांना पळवून लावले अशी कथा तेथे आहे. ह्यावरून वीर्यशुल्काची कल्पना प्रतीकात्म आहे हे स्पष्ट होते.

शिवधनुष्य हे कशाचे प्रतीक आहे? त्याकरिता ह्याच सर्गाचा ९वा श्लोक पाहू. दक्षाने यज्ञ केला. त्या यज्ञात सर्व देवांना हवी मिळाली; परंतु त्यांनी शिवास हवी मिळू दिला नाही. महादेवाने यज्ञाचा विद्वंश करून धनुष्य हाती घेतले व सर्व देवांचा शिरच्छेद करण्याचा संकल्प जाहीर केला.

देवांनी प्रार्थनापूर्वक त्याला शांत केले तेव्हा त्याने ते धनुष्य खाली ठेवले. ते जनकाच्या वंशाकडे 'न्यास'रूपाने आले. ह्याचा प्रतीकात्म आशय असा की, यज्ञामध्ये, म्हणजे सृष्टीच्या चक्रगती प्रक्रियेमध्ये, प्रत्येक देवास, म्हणजे सृष्टीतील प्रत्येक तत्त्वास व घटकास त्याचे जे प्राप्य ते मिळावयास हवे. सृष्टीचा प्रत्येक घटक सृष्टीचे काही देणे लागतो, तसेच काही घेणेही लागतो. ते न मिळणे पर्यावरणीय अपराधही आहे व सृष्टिचक्रास बाधाही आहे. त्याविरुद्ध शिवाने धनुष्य हाती घेतले; परंतु, हक्क मान्य झाल्यावर ते त्याने खाली ठेवले. 'जनका'च्या धर्म-नीती-निष्ठेमुळे 'न्यास'रूपाने ते त्यांच्याकडे आले. श्रीराम साक्षात् सनातन विष्णू, म्हणजे स्थितितत्त्व असल्याने ते त्यांस पेलले. स्थितितत्त्व हे सृष्टिचक्रास बाधा निर्माण करणार नसल्याने वा दुसऱ्याकडून होऊ देणार नसल्याने कोणाच्या वधार्थ ते धनुष्य उचलण्याची आवश्यकता नसल्याने ते भंगले. प्रत्येका लावण्यापूर्वीच भंगले : प्रत्येकापूर्ती झाली असती; तर, शरसंधान कोणत्या दिशेने करावे हा प्रश्न येईल म्हणून आधीच भंगले व नष्ट झाले.

* * *

युद्धकांडाच्या ७५व्या सर्गात असे वर्णन आहे की, सुग्रीवाने सूर्यास्तानंतर वानरसेनेस जळते पलिते घेऊन लंकेत पाठविले व लंकेचे सारे वैभव नष्ट केले. इंद्रजित् व स्वतः रावण वगळता सारे असुरवीर नाश पावले असल्याने तो हे करू शकला. तत्पूर्वी हनुमंतानेही लंकादहन केले होतेच. प्रत्यक्ष युद्धात श्रीरामांनी रावण, कुंभकर्ण व मकराक्ष ह्यांचा, तर लक्ष्मणाने अतिकाय व इंद्रजित् ह्यांचा वध केला असा उल्लेख आहे. ह्याचा अर्थ अन्य सारे असुरवीर वानरवीरांकडून मारले गेले. ह्याचा एकूण अर्थ असा की, सर्व असुरवीर, असुरसेना व लंका नगरी ह्यांना वानरसेनेनेच नष्ट केले. पर्यावरणीय व्यक्तितांमध्ये आपण असे पाहिले होते की, वानर समाज हा निसर्गाशी समरस, 'प्राकृत' जीवनशैली अवलंबणारा समाज आहे; तर, असुर हे निसर्ग-विनाशाची जीवनशैली अवलंबतात. निसर्गाशी समरस जीवनशैलीने निसर्गाचा विनाश करणाऱ्या जीवनाचा पराभव केला हे तथ्य योग्यच होय. रावणाच्या व्यक्तिगत दिग्विजयातही त्याला बंदी बनवणारा वाली वानर होता. जटायूने त्याचा रथ, रथाचे घोडे, रथाचे सारथी व त्याचे अनुचर ह्या साऱ्यांचा

५

नाश केल्यावर रावणाने त्यास जखमी करून पलायन केले होते. अर्थात् निसर्गाशी समरस व्यक्तींनीच त्याचा पराभव केला.

* * *

वाल्मीकी रामायणाचा पर्यावरणीय आशय शोधण्याकरिता आपण अनेक बाबींचा विचार केला. प्रतीकात्मतेच्या आधारावर आपण त्याचे अर्थ लावले. काही वाचकांना असे वाटल्याशिवाय राहणार नाही की, प्रतीकात्मतेने आशय शोधण्याचा हा अतिरेकी प्रयत्न आहे. ह्या आक्षेपाचा प्रतिवाद असा की, रामायणात अनेक प्रसंग, अनेक वर्णने, अनेक शब्दयोजना अतर्क्य आणि म्हणून अद्भुतरम्य आहेत. त्या वर्णनांना बुद्धिवादी दृष्टिकोणाने भाकड, निरर्थक ठरवावे लागेल; वा ते सार्थक मानायचे असले तर प्रतीकात्मतेने वा अन्यथा अर्थ शोधावा लागेल. पुढील उदाहरणांचा विचार वाचकांवर सोपवतो :

(१) श्रीराम-लक्ष्मणांनी 'कबंध' नावाच्या असुराचे हात छाटून शरीरदाह केल्यावर पूर्वायुष्यातील तो शापित दिव्य पुरुष 'राक्षसत्वातून' मुक्त झाला. मुक्ततेमुळे उपकृत त्यानेच श्रीरामांना सीतेचा शोध घेण्याकरिता मार्गदर्शन केले. हा कबंध कसा होता? त्याला मस्तकही नव्हते अन् कमरेखाली पायही नव्हते. खांद्यांपासून कमरेपर्यंतचे शरीर, व भक्ष्य मिळविता यावे म्हणून 'योजने' लांब हात! छातीतच त्याचे कपाळ व एकच डोळा, आणि 'उदरात मुख' होते. ह्या कथेवर निरर्थक, भाकड, मूर्ख असा शिक्का मारावा काय? (२) रावणाचे वर्णन 'दशग्रीव' म्हणजे

दहा माना असलेला; सुग्रीवाचे वर्णन 'संहतग्रीव' (म्हणजे काय?); तर, श्रीरामांचे वर्णन 'कंबुग्रीव' म्हणजे शंक्वाकृती निमुळती मान! ह्या वर्णनाचा अर्थ काय? हेतू काय? मानेचे वर्णन करणे हा सौंदर्यवर्णनाचा मुद्दा सहसा असत नाही. मग, ह्या तीन भिन्न व्यक्तितांच्या, भिन्न प्रवृत्तीच्या व्यक्तींचे ग्रीवा म्हणजे मान ह्या अवयवाच्या आधारे वर्णन करण्याचा आटापिटा का? हे ही निरर्थक मानावे काय?

(३) रावणाच्या बहिणीचे नाव शूर्पणखा. ह्या नावाचा शब्दशः अर्थ 'सुपाएवढी नखे असलेली'! कोणती आई आपल्या मुलीचे असे नाव ठेवील?

(४) युद्धकांड सर्ग १०९-२३ मध्ये विभीषणाने रावणाचे वर्णन 'अग्निहोत्री, तपस्वी, वेदान्ताचा जाणकार, यज्ञयागादि कर्मात अग्र्यशूर' असे केले आहे; तर मग त्याचे अनुचर ऋषी-मुनीना यज्ञ करण्यापासून रोखतात, तेथे रक्त-मांसाचा शिडकावा करतात; वा त्यांची हत्याच करतात. असे का?

...अशा असंख्य प्रश्नांच्या अंती सारे रामायण हे भाकड, निरर्थक ठरेल. त्यातून 'असा निरर्थक ग्रंथ लिहिणाऱ्या वाल्मीकींना महर्षी कसे म्हणावे', किंवा 'ह्या निरर्थक वर्णनांनी भरलेल्या ग्रंथात शोर, वेदोक्त जीवनविचार मांडला आहे असे का मानावे' इत्यादि गंभीर प्रश्न निर्माण होतात. परंतु प्रतीकात्मता गृहीत केली, तर अर्थ प्राप्त होतो. असे असेल तर कोणता मार्ग स्वीकारावा? (क्रमशः)

भारताचं जागतिकीकरण : आघात आणि पर्याय

१०

उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण ह्या धोरणांना १९९१ मध्ये प्रारंभ झाला. आता दोन दशकांनंतर कोणतं चित्र दिसतं? अर्थव्यवस्था, समाज आणि पर्यावरण ह्यांचं ह्या काळात काय झालं?

ह्या साऱ्यांचा शोध घेऊन असीम श्रीवास्तव आणि आशिष कोठारी ह्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील निवडक माहिती संकलित करून 'कल्पवृक्ष' ह्या संस्थेनं 'Globalization in India : Impacts and Alternatives' ही पुस्तिका २०१२ मध्ये प्रकाशित केली आहे. तिचा दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी केलेला हा मराठी अनुवाद.

स्थानिकीकरण

जागतिकीकरणाच्या पूर्णतः विरुद्ध असा हा कल आहे. तो अशा विश्वासावर आधारित आहे की, ज्या संसाधनांचे व्यवस्थापन करायचं आहे (उदा. वन, समुद्र, किनारपट्टी, शेत, शहरी सुविधा, इ.) त्याचं सर्वोत्तम ज्ञान स्थानिकांना असतं आणि त्यावर त्यांचा प्राथमिक अधिकार असतो. अर्थात, हे प्रत्येक वेळी खरंच असतं असं मात्र नाही : दोन शतकांच्या प्रबळ शासनवर्चस्वी धोरणांमुळे स्थानिकांच्या अशा क्षमता, पारंपरिक नियम आणि नियामक संस्था अशा साऱ्यांची आता अवनती झालेली आहे. असं असलं, तरी अशा समूहांचं शासकीय आणि नागरी-समाज-संस्थांकरवी सबलीकरण करून मूलभूत उत्पादन, उपभोग, व्यापार, स्वास्थ्यसुविधा, शिक्षण आणि अन्य सेवा ह्यांचं पुन्हा स्थानिकीकरण करणं शक्य आहे. भारतात आजही विकेंद्रित स्तरावर असे हजारो प्रयोग सुरू आहेत. ते जलनियोजन, जैव-विविधतेचं संरक्षण, शिक्षण, प्रशासन, अन्न आणि विविध वस्तूंचं उत्पादन, ऊर्जा-उत्पादन, कचरा-व्यवस्थापन अशा अनेक क्षेत्रांतले आहेत. ते खेड्यांतही चालू आहेत आणि शहरांतही. ७३वी आणि ७४वी घटनादुरुस्ती ही ग्रामीण आणि शहरी समुदायांमधील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबाबतची आहे. त्यांचा तार्किक

शेवट स्थानिकीकरणात होतो.

ह्याची काही जितीजागती उदाहरणं अशी : पीक-वैविध्यातून धारणाक्षम शेती कशी करता येणे हे डेक्कन डेव्हलपमेंट सोसायटीच्या दलित महिलांनी, कर्नाटकातील ग्रीन फाउंडेशनच्या मार्गदर्शनाखाली काम करणाऱ्या समुदायांनी; बीज-बचाओ-आंदोलनाच्या शेतकऱ्यांनी आणि नवधान्याच्या जैव-पंचायतीनं दाखवून दिलं आहे. वनं, पाणथळ जागा, कुरणं, किनारपट्ट्या, खाजणं, वन्यजीव, इत्यादींच्या संरक्षणाचे आणि पुनरुज्जीवनाचे अनेक उत्स्फूर्त सामाजिक प्रयत्न आज ओडीशा, महाराष्ट्र, उत्तराखंड, नागालँड आणि अन्यही अनेक राज्यांत सुरू आहेत. शिक्षण, स्वास्थ्यसेवा, इत्यादींचं 'समुदायीकरण' (वाढतं स्थानिक नियंत्रण) करण्याचे यशस्वी प्रयत्न नागालँड सरकारनं केले आहेत. कमी पावसाच्या/अवर्षण-प्रवण क्षेत्रांत जल-स्वावलंबनाचे अनेक प्रयत्न यशस्वी झालेले आहेत. विकेंद्रित जलसंग्रहण आणि काटेकोर, समन्यायी पाणी-वाटप ह्यांमुळे हे शक्य झालं. राजस्थानातील अलवरच्या तरुण भारत संघाचं काम ह्या बाबतीत उल्लेखनीय आहे. खेड्यांच्या जिवावर बांडगुळी जीवन जगणारी शहरं ही सध्याची पद्धत सोडून 'स्वावलंबी शहरा'च्या दिशेत गेलेलं शहर म्हणजे गुजरातेतलं भूज. हुन्नरशाला, सहजीवन, कच्छ महिला विकास संघटन, एसीटी अशा अनेक गटांनी एकत्र काम करून झोपडपट्टीवासी, महिलांचे गट, अन्य नागरिक ह्यांना अनेक कामांसाठी

प्रवृत्त केलं आहे. त्यातून पाणलोटानं पुनरुज्जीवन, पाण्याच्या साठवणुकीची आणि वितरणाची विकेंद्रित व्यवस्था, घन कचऱ्याचं व्यवस्थापन, गरीब महिलांना उपजीविका मिळवून देणं, मलनिःसारण, सर्वांसाठी चांगली घरं अशी कामं झाली आहेत. भूजप्रमाणेच बंगळुरू, पुणे आदि शहरांमधले सजग नागरिक ७४व्या घटना-दुरुस्तीची मदत घेऊन विकेंद्रित, स्थानिक नियोजनाचा आग्रह धरत आहेत.

स्थानिकीकरण यशस्वी होण्यासाठी जात, धर्म, लिंग ह्यांच्या आधारे परंपरेनं जे शोषण होत आहे, त्याचा सामना करणं आवश्यक ठरतं. अशा विषमता दूर करता येतात हे अनेक उदाहरणांनी दाखवून दिलेलं आहे. आंध्रप्रांतील डेक्कन डेव्हलपमेंट सोसायटीनं दलित महिलांना प्रतिष्ठा आणि गौरव मिळवून दिला आहे; तमिळनाडूतील कुंभकोणम् जिल्ह्यातील दलित आणि 'उच्च' जाती आता अधिक बरोबरीच्या नात्यानं व्यवहार करू लागल्या आहेत; आणि नर्मदा बचाओ आंदोलनाच्या 'जीवनशाला'मधून आदिवासी मुलांचं सबलीकरण होत आहे. जागतिकीकरणामुळे जात-धर्म-लिंगधारित शोषण कमी होतं असं मात्र लक्षणीयरीत्या कुठेही दिसून आलेलं नाही; किंवा, नव्या प्रकारच्या असमानतांना जागतिकीकरणानं जन्म दिलेला नाही, असंही म्हणता येत नाही.

भूक्षेत्रीय स्तरावरचं काम

स्थानिक किंवा लघु क्षेत्रातली कामं पुरेशी ठरतील असं मात्र नाही. कारण,

आपल्यापुढच्या अनेक समस्यांचा उद्भव आणि त्यांचं प्रभावक्षेत्र खूप मोठं आहे : मोठाली भू- किंवा सागरी क्षेत्रं, राष्ट्रं, खंडं, किंवा खरोखरच संपूर्ण विश्वही. वाळवंटीकरण, विषीभवन किंवा वातावरणातील बदल ही अशा व्यापक क्षेत्रांतली हानीची काही उदाहरणं. देशांच्या सीमांपलीकडे जाऊन एखाद्या संपूर्ण भूभागाचं नियोजन आणि प्रशासन असं औत्सुक्यपूर्ण धोरण सध्या अनेक देश वा विभाग राबवत आहेत. ह्याला 'जैवक्षेत्रवाद' किंवा 'पार्यावरणिक क्षेत्रवाद' असं म्हटलं जातं. भारतात अशी धोरणं अजून बाल्यावस्थेत आहेत; पण, त्यांपैकी काही उदाहरणं लक्षाणीय आहेत. राजस्थानातल्या अरवरी संसदेनं ४०० चौ.कि.मी.च्या एका नदी-खोऱ्याचं नियोजन करण्यासाठी ७२ गावांना एकत्र आणलं आहे. जमीन, शेती, पाणी, वन्यजीवन आणि विकास ह्यांचं एकात्म नियोजन आणि कार्यक्रमांची आखणी ह्यांसाठी ही गावं समन्वयानं काम करतात. महाराष्ट्रातला वाघाड सिंचन-प्रकल्प हा लाभार्थीच्या संघटनेकडे सुपूर्त केला गेला आहे. एखाद्या सरकारी प्रकल्पाचं संपूर्ण नियोजन आणि अंमलबजावणी जनतेकडे सोपवण्याची ही पहिलीच घटना आहे.

विकेंद्रित आणि भूक्षेत्रीय स्तरावर प्रशासन आणि व्यवस्थापन करणं, आणि तशा कामातूनच त्याला पाठबळ प्रदान करणं, हीच भूक्षेत्रं, राज्य वा राष्ट्रीय स्तरासाठीची तर्कशुद्ध भूमी-उपयोजन-पद्धती होऊ शकते. अशा योजनेतूनच, देशातली पार्यावरणिक वा सामाजिकदृष्ट्या नाजूक, संवेदनशील आणि महत्त्वाची भूमी 'संरक्षित क्षेत्र' बनू शकते. ही प्रक्रिया पूर्णतः सहभागी स्वरूपाची आणि स्थानिकांचे हक्क आणि वहिवाट ह्यांची जाणीव ठेवणारी असेल. ह्या योजनेत शहरांसाठीही काही कृतिकार्यक्रम असतील. त्यांनी आपल्या क्षेत्रात पडणारं पावसाचं पाणी जमिनीत मुरवावं, रिकाम्या जागांमध्ये शेती/बागा

करून उत्पादन घ्यावं, विकेंद्रित ऊर्जा-उत्पादन करावं, इत्यादी. शहरांना खेड्यांकडून काही तरी घेत राहावं लागेलही; पण, त्यांनी सध्याप्रमाणे स्वतः पूर्ण निष्क्रिय राहून बांडगुळाप्रमाणे खेड्यांचं शोषण करत जगावं, हा अनुचित प्रकार थांबायला हवा. स्वतःच्या जास्तीतजास्त गरजा त्यांनी स्वतःच भागवायला हव्यात. आपल्या संसाधनांचा वापर कसा करायचा हे ग्रामीण जनता जितक्या ठोसपणे ठरवेल आणि ठणकावून सांगू शकेल; आणि आपल्या जीवनशैलीच्या आघातांविषयीची जाणीव शहरवासीयांमध्ये जितकी अधिक निर्माण होईल, तितकं ते दोन्ही बाजूंकरता अधिक चांगलं होईल.

समुचित अशा स्थानिक विकासा-प्रयत्नांतून खेडी जसजशी पुनरुज्जीवित होत जातील, तसतशी सध्याची खेड्यांकडून शहरांकडे होणाऱ्या स्थलान्तरांची गंभीर प्रक्रिया धीमी होत जाईल. कालान्तरानं ती उलटीही होऊ शकेल. महाराष्ट्रात राळेगण सिद्धी आणि हिवरे बाजार इथे; समाज प्रगती सहयोगाच्या कामामुळे मध्य प्रदेशातल्या देवास जिल्ह्यात; आणि तरुण भारत संघाच्या कामामुळे राजस्थानातल्या अलवर जिल्ह्यातही असं उलट-स्थलांतर घडून आल्याची उदाहरणं आहेत.

(क्रमशः)

वर्गणी मनिऑर्डरने पाठवताना...

□ प्रत्येक वर्गणीदाराच्या नावाची ३० रु.ची स्वतंत्र म.ऑ. करावी, जेणेकरून त्यांचा नाव-पत्ता आम्हाला त्याच वेळी कळेल.
□ ई-म.ऑ.वर पुढीलप्रमाणे संदेश छापण्यास सांगावे : नवीन वर्गणीदार असल्यास : New Subscriber. जुना वर्गणीदार असल्यास : Renewal (पावती क्रमांक). आम्हाला त्यावरून आवश्यक ती माहिती मिळते.

२ गतिमान संतुलन सौर वैशाख, शके १९३७

पर्यावरणाचे भाग्यविधाते ४

संतोष शिंदे

१२. माधव सुब्रह्मण्यम्

जेमतेम १२-१५ वर्षांचा होईहोईतो माधव आणि त्याचे तीन मित्र ह्यांनी 'किड्स फॉर टायगर' स्थापली. शेकडो शाळांपर्यंत आता ह्या संस्थेचे काम पोहोचले आहे. रस्त्यावर गाणी गाऊन, कविता म्हणून, शारीरिक श्रमाची कामे करून, नातेवाईकांकडून प्रेमाने मागून, असे ह्या मुलांनी २००८ पर्यंत व्याघ्र-संरक्षणासाठी तब्बल पाच लाख रुपये गोळा केले; आणि ते सातपुडा फाऊंडेशन व अन्य काही उचित ठिकाणी देणगी स्वरूपात दिले. मुंबईतली अकाली स्थूल, चंगळवादात पूर्ण बुडालेली, कोणत्याही निसर्ग-जाणिवा नसणारी अभागी बालके पाहिली की, माधवने मुंबईत राहून लहान वयात जपलेल्या संवेदनशीलतेचे मनापासून कौतुक वाटते.

१३. मायकेल फे

माओ, फिडेल कास्ट्रो ह्यांनी काढलेले 'लॉग मार्च' इतिहासात गाजले. त्यांचे उद्दिष्ट राजकीय क्रांती हे होते. मायकेल

फे ह्याने गॅबोन ह्या मध्य आफ्रिकेतील एका गरीब राष्ट्रातून काढलेल्या १५ महिने कालावधीच्या, २००० मैलांच्या लॉग मार्चचे उद्दिष्ट होते गॅबोन आणि मध्य आफ्रिकेतली घनदाट जंगले आणि सृष्टिव्यवस्था वाचवणे. ह्या लॉगमार्चमध्ये टिपलेली, वस्तुस्थितीची निदर्शक अशी अनेक प्रकाशचित्रे त्याने गॅबोनच्या राष्ट्राध्यक्षांना न्यू यॉर्कमध्ये दाखवली. जे काही बघितले, त्याने राष्ट्राध्यक्ष पुरे हादरले. 'मला आजवर ह्यातले काहीच कसे माहीत नव्हते? गंभीर आणि तातडीची उपाययोजना करू आपण!' इतकेच ते परराष्ट्रमंत्र्यांना म्हणाले. नंतर लगेचच त्यांनी १३ नवी राष्ट्रीय उद्याने स्थापन सुमारे १०,००० चौ.मैल इतक्या क्षेत्रफळाची वने पूर्ण संरक्षित केली. आज गॅबोनच्या क्षेत्रफळाच्या १०% भाग हे संरक्षित प्रदेश आहेत. आज मायकेल फे मध्य आफ्रिकेतल्या विविध मोहिमांद्वारा निसर्ग संवर्धन-संरक्षणात कार्यरत आहेत. अमेरिकेतील 'रेडवूड फॉरेस्ट'च्या सृष्टि-

व्यवस्थेचाही अभ्यास त्यांनी केला आहे. चाड आणि सुदान ह्या दहशतवाद, यादवी आणि गरिबीने गांजलेल्या देशांमध्येही त्यांचे काम चालू आहे.

१४. वांगारी मथाई

मेक्सिकन लष्कर, जपानी 'गेयशा' गणिका, फ्रेंच मुत्सद्दी, १०,००० मलेशियन शाळा, तुर्कमेनिस्तानचे अध्यक्ष आणि रॉटरडॅममधली बालके इतक्या विविध प्रकारच्या लोकांना वृक्षारोपण करायला लावणाऱ्या ह्या केनियाच्या (उप-) पर्यावरणमंत्री. 'ग्रीन बेल्ट मूव्हमेंट' ह्या आपल्या सामाजिक वनीकरण-चळवळीद्वारा वांगारी ह्यांनी जगभरात सुमारे दीड कोटी झाडे लावायला लोकांना उद्युक्त केले. मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स, काँगोतली जंगले वाचवणे, केनियाचे निसर्गविषयक धोरण अशा काही मोठ्या कामांमध्येही त्यांचा सहभाग होता. 'वांगारी मथाई इंस्टिट्यूट फॉर पीस अँड एन्व्हायरोन्मेंटल स्टडीज' स्थापन त्यांनी शास्त्रीय संशोधनाचा मेळ त्यांच्या ग्रीन बेल्ट मूव्हमेंटबरोबर घातला. स्थानिकांच्या जमीनविषयक हक्कांचे संरक्षणही त्यांनी चांगल्या प्रकारे पार पाडले. २५ नोव्हेंबर २०११ रोजी वयाच्या ७१व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले. (क्रमशः)

'स्वच्छ भारत अभियाना'च्या निमित्ताने लेखमाला

विकास, स्वच्छता आणि पर्यावरण ४

...तर सर्व गुन्हे माफ! : १

दिलीप कुलकर्णी

कचरा रस्त्यावर टाकल्यामुळे, वा तिथून तो कचरा-आगारात नेऊन टाकण्यामुळे जी अस्वच्छता होते, तिच्याशी आम्हाला काहीही देणं-घेणं नसतं.

दोन महिन्यांपूर्वी चिपळूणहून कराडला चाललो होतो. एस्टी पोफळी गावात शिरली, अन् जागोजाग स्वच्छताविषयक घोषणांचे फलक (अर्थातच 'फ्लेक्स'चे) दिसू लागले. त्यांपैकी एक असा होता : 'घर ठेवाल साफ, तर सर्व गुन्हे माफ!' ही घोषणा वाचली अन् मला लगेच जाणवलं की, ती रचणाऱ्याला मोदीप्रणीत 'स्वच्छ' भारताचं इंगित बरोबर गवसलंय! 'स्वच्छता-अभियान' ह्याचा अर्थच असा की, प्रत्येकाने आपलं घर तेवढं स्वच्छ करायचं : कचरा रस्त्यावर टाकून घ्यायचा! घर स्वच्छ केलंत की, बाकी सर्व गुन्हे माफ!

खरं म्हणजे आपण भारतीय हे अभियान शेकडो-सहस्रो वर्षे राबवतच आहोत. मोदींनी तरी वेगळं काय केलं? असं म्हणतात की, पंतप्रधान येणार म्हणून रस्ता आधीच स्वच्छ केलेला होता. पंतप्रधान इस्वीचे कपडे घालून आले, नि त्यांना झाडता यावा म्हणून मुद्दाम आणून टाकलेला कचरा झाडताना फोटो काढले गेले. मोदींनी झाडलेल्या ह्या कचऱ्याचं पुढे काय झालं? कदाचित टिकटिकाणाचा असा कचरा

इमानदारीत टाकात भरून कचरा-आगारात नेऊन टाकला गेला असेल. पण, म्हणजे स्वच्छता झाली का?

—आपली दृष्टीच इतकी 'हस्य आणि स्वार्थी' बनून गेलेली आहे की, आपलं घर, आपलं दुकान झाडून स्वच्छ केलं, की झालं : मग तो कचरा रस्त्यावर टाकल्यामुळे, वा तिथून तो कचरा-आगारात नेऊन टाकण्यामुळे जी अस्वच्छता होते, तिच्याशी आम्हाला काहीही देणंघेणं नसतं. 'घर ठेवाल साफ, तर सर्व गुन्हे माफ!'

घरातला कचरा रस्त्यावर टाकण्याच्या संबंधातला, पुलंच्या बाबतीत घडलेला एक प्रसंग अनेकांना ठाऊक असेल. पुल एकदा रस्त्यावरून चाललेले असताना वरच्या मजल्यावरच्या एका खिडकीतून टाकला गेलेला भात त्यांच्या अंगावर पडला. वैतागलेले पुल वर बघून म्हणाले, "आता वरण येऊ द्या!"

आपण ह्याकडे 'पुलंचा एक विनोद' म्हणून बघतो. त्यातून आपल्या सामाजिक मनोवृत्तीवर केलेली टीका आपण मनावर घेत नाही. घरातला केर रोज काढला गेलाच पाहिजे, ह्याविषयी दुमत नाही.

एप्रिल-मे महिने म्हणजे आंब्यांचा हंगाम. अन् आंबा म्हणजे फक्त हापूस.

त्याचा रंग, स्वाद, चव... अहाहा!

पण, क्षणभर थांबा.

हापूसची पेट्टी आणायला जाण्यापूर्वी

हापूसचे खरे रंग

ही पुस्तिका वाचा. ती फळं नसून विषाचे प्याले कसे आहेत हे समजून घ्या. ते पर्यावरणाची हानी कशी करतात हेही समजून घ्या.

अन् तरीही 'हापूसच खायचा' असं ठरलं, तर देव(च) आपलं भलं करो!

संतुलन प्रकाशन

पृष्ठे : २४ । किंमत : ₹ ५

पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, इथे उपलब्ध

पण, 'तो नंतर कुठे जातो' ह्याचा विचार आपल्या मनात कधी येतो का? केर असो, फळांची सालं असोत, शिळं अन्न असो, की, प्लॅस्टिकचा कचरा : आपण एक तर तो थेट रस्त्यावर नेऊन टाकतो, किंवा घंटागाडीत. रस्ते झाडले जात असतील, तर तो केरकचरा कचराकुंडीत नि तिथून टाकांनी कचरा-आगारात जातो. घंटागाडीत टाकलेल्या कचऱ्याचंही हेच होतं. म्हणजेच 'घर स्वच्छ करायचं आणि आपलं गाव वा शेजारची खेडी अस्वच्छ करायची' असा हा प्रकार आहे. पुण्यातली घरं स्वच्छ आणि फुरसुंगी, उरुळी अस्वच्छ! जुहू-फोर्ट स्वच्छ आणि देवनार अस्वच्छ! ह्यालाच म्हणायचं 'स्वच्छ भारत'!

खरं तर व्हायला पाहिजे असं की, घरातला केर (की, ज्यात मुख्यत्वे धूळ असते) हा घराशेजारच्या मातीत जायला हवा; 'ओला कचरा' नावाची सेंद्रिय द्रव्यं ही शेतात/बागांत जायला हवीत; नि सुक्या कचऱ्याचं कागद-प्लॅस्टिक-काचा-धातू असं वर्गीकरण होऊन त्या द्रव्यांचं पुनर्घटन व्हायला हवं. हे होणं म्हणजे 'स्वच्छता'.

आपण शहरीकरण स्वीकारलं, आधुनिकीकरण स्वीकारलं; पण, आपली मनोवृत्ती मात्र मागासच राहिली आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी प्लॅस्टिक नव्हती; कागदाचा वापर फारसा नव्हता; काच/धातूंचा वापरही अगदी कमी होता. लोखंडी तवे, पळ्या, कढ्या, चिमटे, वस्त्रा अशा वस्तू प्राचीन काळापासून वापरता आहोत; पण, त्यांचा 'कचरा' होत नाही. कचरा होतो तो दाढीची ब्लेड, बाटल्यांची बुचं, स्टेपल पिना, इंजेक्शनच्या सुया अशासारख्या धातूच्या वस्तूंचा. आपण ह्या आधुनिक वस्तू तर स्वीकारल्या; पण, त्यांच्या विल्हेवाटीची आधुनिक व्यवस्था मात्र नाही स्वीकारली. आपण त्या वस्तू घरातल्या केराबरोबरच रस्त्यावर वा घंटागाडीत नेऊन टाकणार. खेड्यातली आजिबाई भाज्यांचे देठ, कांथांची सालपटं आणि फळांच्या साली घरातूनच बाहेर टाकते, हे चालू शकतं; कारण, तिथे बाहेर माती असते, झाडं असतात. ती सेंद्रिय द्रव्यं तिथे एक तर सुकतात तरी, किंवा खतात तरी रूपांतरित होतात. आम्ही आता राहणार आधुनिक बहुमजली इमारतींमध्ये; इमारतींच्या कुंपणापर्यंत सगळीकडे फारश्या वा इंटरलॉकिंग ब्लॉक

'घा' आणि 'घ्या' हा जगाचा नियम आहे. जीवनात काही मिळवायचे असेल तर काही तरी द्यावे लागते. आणि हे 'काही तरी' म्हणजे 'आपल्याला वाटते ते' नसून 'आपल्याला जे हवे आहे' ते असते. जे 'हवे' त्याचे मूल्य द्यावे लागते. स्वास्थ्याचे मूल्य 'स्व' हे आहे. हा 'स्व' म्हणजे आपला अंतरात्मा 'मी' नसून, हा 'स्व' म्हणजे आपला 'अहंकार'! संपूर्ण स्वास्थ्य हवे असेल तर आपला अहंकार द्यावा लागतो, त्यागावा लागतो. मानवी जीवन 'मी', 'माझे'च्या वर्तुळात फिरत असते. माणूस ह्या 'मी' व 'माझे'साठीच सारे करत असतो आणि 'मी केले', 'मी केले' म्हणत म्हणत त्याचे 'माझे माझे' जे असतात त्यांच्याकडून परतफेडीची अपेक्षा करत राहतो. बहुतेक वेळा अपेक्षाभंग होतो आणि त्याबरोबरच स्वास्थ्यभंगही. हे टाळायचे असेल, तर अनन्यशरणात हवी.

म्हणजे काय?—तर, आपल्या इच्छा बाजूस ठेवून भगवंताच्या इच्छेनुसार काम करावे. कर्ता-करविता भगवंत आहे; तो सर्वांचे कल्याणच करतो अशी दृढ श्रद्धा ठेवून भगवंताने स्थापलेल्या धर्मानुसार, अंतःप्रेरणेनुसार आचरण करावे. अनन्यशरणात म्हणजेच सदाचरण. भगवंताचे कर्तृत्व स्मरवे व आपल्या कर्माची टिमकी वाजविणे सोडून द्यावे. 'मी केले' असा अहंकार आला की, मला श्रेय मिळावे, मान मिळावा, प्रशंसा मिळावी अशा अपेक्षा सुरू होतात व त्या पूर्ण झाल्या नाहीत, तर मनःस्वास्थ्य व पाठोपाठ शरीरस्वास्थ्यही हरपते. म्हणून आपण म्हणजे 'दर्या में खसखस' ह्याचे स्मरण ठेवून नेहमी विनम्र राहावे, निरपेक्ष राहावे. पण, त्याबरोबरच, खसखशीचेही स्वतःचे असे काही वैशिष्ट्य असते, तीही उपयोगाची असते, हे ही स्मरणात ठेवून जगाला उपयोगी पडत राहावे. सुस्त न राहता चुस्त राहावे, मस्त राहावे, व्यस्त राहावे आणि सारा भार भगवंतावर सोडून स्वस्थ राहावे.

भगवंताला शरण जाणेच केवळ लाभदायक असते आणि तेवढेच आपण करीत नाही. शरण जाणे आपल्याला माहीत नाही असे नाही; पण, आपण नको तिथे शरण जातो आणि गुलाम होतो. आपण आपल्या रसनेचे गुलाम; आपल्या मनाचे गुलाम; वासनांचे आणि आकांक्षांचेही गुलाम. आपण आपल्या व्याधींचे गुलाम, आपल्या परिस्थितीचे गुलाम. जिथे तिथे आपली शरणागतीची तयारी असते. काय मिळते ह्या असल्या शरणागतीतून? समस्या सुटण्याऐवजी बिकटच होत जातात, वाढतच जातात आणि अशा समस्यांमधून निर्माण होणारी 'स्वास्थ्य'ची समस्या कायमची बोकांडी बसते. मग इच्छा नसली तरी डॉक्टरांना, औषधांना शरण जावे लागते. अगतिक, असाहाय्य, अस्वस्थ जीवन सुरू होते. एका माणसाचे आजारपण इतरांना काळजीत

बसवणार; रस्ते आणि पदपथही डांबरांनी वा सिमेंटने आच्छादून टाकणार. ही सारी आधुनिकता आम्हाला हवी; पण, घरातला कचरा मात्र आम्ही त्या खेड्यातल्या आजिबाईसारखा खिडकीतून घराबाहेर फेकून देणार. घर स्वच्छ!

म्हणूनच मी प्रारंभी म्हटलं की, हे घोषवाक्य रचणारा हा भारतीय स्वच्छता-पद्धतीचा एक जाणकार आहे : खरा आणि व्यापक अर्थ लक्षात न घेता, अभियानाला अपेक्षित असलेली दिखाऊ स्वच्छता त्यानं ह्या घोषवाक्यात नेमकी शब्दबद्ध केली आहे!

स्वास्थ्यपंचक ५

अनन्यशरणात

ललिता रामचंद्र

पाडते. प्रदीर्घ आजाराला आजारी व्यक्तीही कंटाळते आणि सेवा करणारेही कंटाळतात. चिडचिड करतात किंवा दुर्लक्ष तरी करतात. त्याचा त्यांच्याही स्वास्थ्यावर परिणाम होतो. म्हणून सर्वांनी स्वास्थ्य राखलेच पाहिजे. त्यासाठी नको त्या गोष्टींची गुलामगिरी नाकारायला हवी आणि भगवंताला अनन्यशरण व्हायला हवे. असे केल्याने आपल्या अंतःकरणातील भगवंताचा आवाज अधिक सुस्पष्ट होऊन आपल्याला मार्गदर्शन करतो. हे मार्गदर्शन अचूक असते, कल्याणकारी असते, विनामूल्य असते. म्हणून ऐकू या तेच, स्वीकारू या तेच आणि अनुसरू याही तेच. ही एक गोष्ट केली तर संपूर्ण स्वास्थ्यरक्षण आणि संवर्धनही होईल. कारण, आतला आवाज अनुसरला तर शुचिता, नियमितता, परिमितता आणि नैतिकता ह्यांचे पालन अगदी सहजपणे होईल. तेव्हा जागे होऊ या आणि लक्षात घेऊ या की, सदाचरणाला पर्याय नाही. अर्थात स्वास्थ्य हवे असेल तर.

* * *

स्वास्थ्यपंचकाच्या ह्या विवेचनाच्या अखेरीस म्हणावंसं वाटतं : स्वस्थ समाजाचं सुंदर स्वप्न धूसर होत चाललंय भौतिकतेच्या भागभागात मन अस्वस्थ होतंय स्वास्थ्याचा पाया शुचिता तोच आता डळमळलाय अमंगलाचा स्पर्श जीवनाच्या सर्वच अंगांना झालाय नियमितता हा केवळ शब्दच आता उरलाय अनियमितता हाच आता जीवनाचा नियम झालाय परिमितता म्हणजे काय हा प्रश्न साऱ्यांनाच पडलाय भोगवादाने साऱ्यांचा संयमच जणू सरलाय नैतिकतेचा आता अर्थच जणू बदललाय व्यावहारिक शहाणपणाचा उदो उदो चाललाय मीच सारं करतो हा अहंकार सर्वत्र बळावलाय अनन्यशरणतेला आता वाव कुठे राहिलाय? स्वास्थ्यपंचकाचा जणू अंत जवळ आलाय स्वस्थ समाजाचा ध्यास भोगवादात विरलाय! ...भोगवादात विरलाय! (समाप्त)

ह्या लेखात आपण घन कचऱ्यापैकी काहीच प्रकारांचा विचार केला. अन्यही अनेक प्रकारांच्या बाबतीत आपण 'घर ठेवाल साफ' हेच धोरण कसं अवलंबतो आणि सार्वजनिक अस्वच्छतेचे गुन्हे कसे माफ करतो, हे पुढच्या वेळी बघू या.

(क्रमशः)

ई-ग.सं. हवाय?—ई-पत्ता कळवा.

गतिमान संतुलन सौर वैशाख, शके १९३७ ३

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

मध्य आशिया, मध्य प्रदेश व तिबेट येथील मानवी कृती ह्या जीवनाचा मूलाधार असलेल्या पाण्याला कसे वेठीस धरतात, ह्याचा लेखाजोखा डाऊन टु अर्थ पाश्चिमातील तीन लेखांत आहे.

□ 'सी डॅट इझंट' (१६-२८ फेब्रु.) : अरल सरोवर हे ६७.५ हजार वर्ग कि.मी. क्षेत्रफळ असलेले महाकाय सरोवर आहे. पूर्वीच्या सोविएत संघराज्यातील आता वेगळे झालेले पाच देश, अफगाणिस्तान व इराण अशा सात देशांत त्याचा विस्तार आहे. त्याच्या अजस्र आकारमानामुळे त्याला समुद्र संबोधले जाते. अशा ह्या अरल समुद्राचे अस्तित्व गेल्या केवळ ५० वर्षांतच नष्ट होऊन आता ते जगातील सर्वांत नवीन वाळवंट म्हणून ओळखले जाऊ लागले आहे. अथांग पसरलेल्या वाळवंटात गंजून पडलेल्या बोटी; तसेच उपग्रहाद्वारे घेतल्या गेलेल्या गत १५ वर्षातील त्याच्या स्थित्यंतराची लेखाबरोबर दिलेली छायाचित्रे पुरेशी बोलकी आहेत.

निसर्गाची उपेक्षा करून केवळ आर्थिक विकासाचे ढोल बडविणाऱ्या जगातील सर्व नेत्यांचे डोळे उघडणारी ही घटना ठरावी. ह्या सरोवराचे ८२% क्षेत्रफळ वाळवंटात रूपांतरित झाले आहे. ज्ञात मानवी इतिहासातील मानवनिर्मित सर्वांत भीषण असा हा पर्यावरण-विनाश असल्याचे एन्सार् आल्ट हा पर्यावरणवादी चित्रपट-निर्माता म्हणतो.

कापूस-उत्पादनातून होणाऱ्या आर्थिक लाभासाठी १९२९मध्ये रशियाई नेता स्टालिन ह्याने काही धोरणात्मक निर्णय घेतले. कुठलाही सारासार विचार न करता मोठ्या प्रमाणावर जमिनीचे एकत्रीकरण करून ह्या सरोवराला येऊन मिळणाऱ्या नद्यांवर कालवे काढले. त्यामुळे सरोवराला होणाऱ्या पाण्याचा पुरवठा कमी होऊ लागला. परिणामतः १९८७ साली अरल समुद्र दक्षिण व उत्तर भागांत विभागला गेला. त्यातील छोट्या असलेल्या उत्तर विभागाचे कझाख सरकारने काही प्रमाणात संवर्धन केल्यामुळे

तो भाग अजूनही टिकून आहे. पण, मोठा दक्षिण भाग ऑक्टोबर २०१४मध्ये पूर्णतः निर्जल झाला. तत्कालीन रशियाई धोरणामुळे त्या सरोवराच्या न्हासाला सुरुवात झाली व आजच्या राजकीय अस्थिरतेमुळे एका अद्वितीय नैसर्गिक परिसंस्थेचा बळी गेला असे निरीक्षण जाणकार नोंदवतात. ह्याचा परिणाम केवळ तेथील जैवविविधतेवरच झाला असे नाही; तर, लाखो लोकांचा जीवनाधारच तुटला आहे. काही प्रमाणात त्याच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रयत्न सुरू झाले असले, तरी त्याची पूर्वीची अवस्था परत येणे अशक्य असल्याचे अभ्यासक सांगतात.

□ 'वीक लिंक' (१-१५ मार्च) : केंद्र सरकारची महत्वाकांक्षी योजना असलेल्या नदी-जोड-प्रकल्पाची अव्यवहार्य बाजू दर्शवणारा हा लेख आहे. मध्य प्रदेश सरकारने त्या राज्यातील माळवा ह्या दुष्काळी प्रदेशाला पाणी मिळावे म्हणून नर्मदा-माळवा नदी-जोड-प्रकल्पाचे काम हाती घेतले आहे. विविध कालवे व जल-वाहिन्यांद्वारे नर्मदेचे पाणी माळवा भागातील क्षिप्रा, गंभीर, पार्वती, काली सिंध व खान ह्या पाच नद्यांमध्ये सोडले जाणार आहे. ह्यातील पहिल्या टप्प्याचे काम नुकतेच फेब्रुवारीमध्ये पूर्ण झाले आहे. त्यामध्ये क्षिप्रा नदीचा परिसर जरी ओलिताखाली येण्यास सुरुवात झाली असली, तरी केवळ ५० कि.मी. अंतरावर, जिथून हे पाणी उचलून घेतले जाते त्या निमत भागातील आटवन गावाला, पाणी दिसत असूनही त्यापासून वंचित राहावे लागत आहे.

ही योजना पूर्ण झाल्यावर ७० गावे व ३००० खेडी ह्यांना पिण्याच्या पाण्याची सोय; तर, साधारण सात लाख हेक्टर जमीन ओलिताखाली येणे अपेक्षित आहे. ह्या प्रकल्पाचा अंदाजित खर्च २६ हजार कोटी रुपये इतका आहे. ह्या योजनेचा जर बारकाईने अभ्यास केला, तर लक्षात येते की, हा प्रकल्प केवळ आर्थिकदृष्ट्याच अव्यवहार्य नसून, पार्यावरणिक आपत्ती ओढवून घेणारा ठरू शकतो. त्याची अव्यवहार्यता ही ती योजना केवळ कार्यान्वित करण्यापुरती मर्यादित नसून, नियमितपणे नर्मदेच्या खोऱ्यातून ४०० मीटर उंचीवर असलेल्या माळव्याच्या पठारावर ते पाणी आणण्यासाठी रोज २७.५ मेगावॉट वीज लागणार आहे, त्याबाबतचीही आहे. ह्याचा अर्थ केवळ पहिल्या टप्प्यासाठी अंदाजे वार्षिक वीज-खर्च १२५ कोटी रुपये इतका येणार आहे. हा खर्च जरी इतर कुठल्याही

पाणीपुरवठा-योजनेइतकाच दिसत असला, तरी प्रत्यक्षात ही व्यवस्था चालविण्याचा, सुस्थितीत राखण्याचा, तसेच त्यामधून होणारी वीज- व पाणी-गळती लक्षात घेतल्यास, आहे त्याच्या किमान ५ पट होईल. शेतकऱ्यांना परवडू न शकणारे असे पाणी कालान्तराने खाजगी उद्योग व शहरवासीयांना (मुख्यतः दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडॉरला) विकले जाईल अशी साधार भीती योजनेला विरोध करणारे कार्यकर्ते व्यक्त करीत आहेत. ह्याचे उदाहरण म्हणून ते, गावकऱ्यांना पिण्याचे पाणी मिळायच्या आधीच त्या योजनेतून पिठमपूर औद्योगिक वसाहतीला मिळणाऱ्या पाण्याकडे बोट दाखवतात. क्षिप्रा नदीप्रमाणेच इतर नद्यांच्या जोडणीमुळे पाण्याच्या वाटपात असमतोल निर्माण झाल्यास विपरीत परिस्थिती निर्माण होऊ शकते.

□ 'तिबेटन लँडस्केप मे सून डिसेंपियर' (१-१५ मार्च) : गेली तीन दशके तिबेटला सातत्याने भेट देणाऱ्या व त्या अनुभवावर तेथील पर्यावरण-न्हासाची व्यथा आपल्या 'मेल्ट डाऊन इन तिबेट' ह्या पुस्तकातून मांडणाऱ्या मायकेल बक्ले ह्या पर्यावरणवाद्याची ही मुलाखत आहे. जगातील ह्या सर्वोच्च पठारावरून उगम पावणाऱ्या दहा प्रमुख नद्या दक्षिण व पूर्व आशियातील दहा देशांतील दोन अब्ज लोकांच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत आहे. २००६ साली ल्हासापर्यंत जाणारी रेल्वे चीनने सुरू केली व त्या परिसराच्या न्हासाची सुरुवात झाली. चीनच्या

ग.सं.वार्ता

□ नागपूरच्या 'निसर्गायण मंडळा'नं ८ मार्चला नागपुरात 'निसर्गायण शिबिर' आयोजित होतं. सुमारे १०० व्यक्ती त्यात सहभागी होत्या. दिलीप आणि पौर्णिमा कुलकर्णी ह्यांनी ६ व्याख्यानांतून शिबिरातील विषयांची मांडणी केली. दुपारी जेवणांतर बक्षी मंडमनी निसर्गायण मंडळाविषयी पॉवरपॉइंट-प्रस्तुतीकरण केलं आणि अॅनी लिओनार्डचा 'The Story of Stuff' हा प्रबोधनपट दाखविला गेला. सकाळच्या छोट्या सुटीत सर्वांना अंबाडीचं सरबत देण्यात आलं; तर, दुपारी पळसाच्या फुलांचा चहा!

त्याच्या आदल्या दिवशी सकाळी दिलीप व पौर्णिमा ह्यांनी महिला महाविद्यालयातील विद्यार्थिनींना संबोधित केलं; तर, दुपारी 'निसर्गायण मंडळा'च्या बैठकीत 'ह्या विकासाला उतारा...' हा काव्यवाचनाचा

आधिपत्याखाली असलेल्या ह्या प्रदेशात आता मोठी धरणे व वीज-निर्मिती-प्रकल्प; तसेच खनिज तेल, नैसर्गिक वायू व विविध धातूसाठी उत्खनन एक तर सुरू झाले आहे वा प्रस्तावित आहे.

चीनच्या धोरणामुळे बाहेरच्या जगाला ह्याचा काही एक थंगपत्ता लागत नाही. त्या भागात पत्रकारांना प्रवेश दिला जात नाही. पण, लेखक कुठल्याही वृत्तसंस्थेशी बांधील नसल्याने, भटका प्रवासी म्हणून संपूर्ण तिबेट पालथा घालत असल्यामुळे ह्या सर्व बदलांचा साक्षीदार आहे. ह्या भागातील पारंपरिक व आधुनिक संपर्क-माध्यमांवर सरकारी नियंत्रण असल्यामुळे जगातील बातम्या तिबेटमध्ये पोचत नाहीत व तेथील घडामोडी बाहेर कळत नाहीत. ह्या सर्व प्रदेशात मौल्यवान खनिज संपत्ती विपुल प्रमाणात आढळून आल्याने, तसेच कायम वाढणाऱ्या वीज व पाण्याच्या गरजेमुळे चीन बेदरकारपणे तेथील पर्यावरणाचा विनाश घडवत आहे. कुठल्याही गोष्टीचा मुलाहिजा न बाळगता, अनैतिक व बेकायदेशीर पद्धतीने अमेरिका, कॅनडा व युरोपीय देशांतील अनेक बलाढ्य उद्योगांमार्फत हे मोठ्या प्रमाणावर राजरोस चालू आहे.

एकूणच काय, तर वरील सर्व परिस्थितीचा परिणाम तेथील जलस्रोतांवर होत आहे. प्रचंड धरणांद्वारे नद्यांचा नैसर्गिक प्रवाह जसा बाधित होतो, तसाच मोठा परिणाम तेथील हिमनद्यांवर होत आहे, ह्या वस्तुस्थितीची जाणीव ह्या मुलाखतीद्वारे होते. ☹

कार्यक्रम सादर केला. त्यानंतर विविध विषयांवर प्रश्नोत्तरं, चर्चा असा कार्यक्रम झाला.

□ आकुर्डी, पुणे इथे राहणाऱ्या अशोक वानखेडे ह्यांनी १५ फेब्रुवारीला आपल्या घरी काहीना निर्मंत्रित केलं होतं. दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी त्यांच्यापुढे पर्यावरणाच्या समस्या निर्माण व्हायला आपली जीवनशैलीच कशी कारणीभूत आहे आणि ती निसर्गस्नेही करण्यातून व्यक्ती, परिवार, समाज आणि पर्यावरण ह्या सर्वच स्तरांवरच्या समस्या कशा सुटतील, असा विषय मांडला. सुमारे ४० जण ह्या घरगुती कार्यक्रमाला उपस्थित होते.

□ किलोस्करवाडी इथे 'मुकुंदराव किलोस्कर स्मृती व्याख्यानमाले'त २६ फेब्रुवारीला दिलीप कुलकर्णी ह्यांचं 'दैनंदिन जीवनात पर्यावरण' ह्या विषयावर व्याख्यान झालं. कर्मचारी आणि त्यांचे कुटुंबीय असे सुमारे २०० जण त्याला उपस्थित होते. ☹

'काय सोडणार' अभियान

'पर्यावरणाच्या हितासाठी १ जानेवारीपासून काही तरी सोडा' असं आवाहन ग.सं.मधून करण्यात आलं होतं. १ जानेवारीपासून (वा पूर्वीही) असं काही तरी सोडणाऱ्यांनी आपली त्यामागची प्रेरणा व विचार; ते सोडण्यामुळे काही त्रास जाणवतो का; लोकांच्या प्रतिक्रिया अशा मुद्द्यांवर काही लिहावं अशी अपेक्षा आहे. ह्या वेळी लिहीत आहेत ढवळी, ता.फोंडा, गोंय इथले

कालिदास मराठे

शीत पेये, आईस्क्रीम, शेव्हिंग क्रीम आणि बिस्किटे सोडण्याचे निर्णय वेळोवेळी घेण्यामागे पर्यावरणाचे रक्षण आणि आपल्या आरोग्याचे रक्षण असे दुहेरी हेतू आहेत.

नियतकालिके आणि पुस्तके ह्यांच्या वाचनातून जी माहिती मिळाली, त्यामुळे ह्या वस्तू सोडाव्याशा

वाटल्या. कै. राजीव दीक्षित ह्यांच्या भाषणामुळे शेव्हिंग क्रीमच्या जागी दूध वापरण्याचा निर्णय घेतला. पालकांचे प्रबोधन करते वेळी 'बालकांचा आहार' ह्या विषयावर चर्चा करताना बिस्किटे सोडण्याचा निर्णय झाला; कारण, आपण जे विचार मांडतो त्या पाठीमागे आपला आचार महत्त्वाचा असतो.

आपल्या ह्या वर्षीच्या आवाहानानुसार टूथपेस्ट सोडली आहे. पर्याय म्हणून कडुनिंब, उसगी, आंब्याचे वा काजूचे पान, दंतमंजन असे पदार्थ वापरत होतो, तेच आता कायम वापरणार आहे.

माझ्या ह्या निर्णयामुळे मला स्वतःला कधीही त्रास झाला नाही. परंतु, घरातील लोकांना वा पाहुण्यांना मात्र ते आईस्क्रीम, बिस्किटे खात असताना, वा शीतपेये पीत असताना मला काय पर्याय द्यायचा हा प्रश्न पडतो.

एखादी वस्तू पर्यावरणाला आणि आरोग्याला हानीकारक का आहे हे सांगत असताना, त्याचे पर्याय दिल्यास लोक पुढे येतील असे वाटते. ☹

प्रतिसाद

□ गतवर्षीच्या विशेषांकात आपण GDP ह्या मुख्यवट्यामागील खऱ्या भयानक चेहेऱ्याची ओळख करून दिली, ह्याकरिता धन्यवाद!

भूतान व क्यूबाविषयी वाचताना ती राष्ट्रं, त्यांचा स्वाभिमान, परिस्थितीला शरण न जाता संयमाने नवा मार्ग शोधण्याची वृत्ती, कष्टाळूपणा, खंबीर नेतृत्व, क्यूबाची survival instinct, भूतानचे निसर्गप्रिम, निसर्गाला जपण्यासाठी अर्थनीती व GDP-आधारित विकास-प्रतिमानाशी तडजोड न करण्याचा विवेक असे बरेच काही जाणवले. त्या साऱ्याची तुलना मी माझ्या भारताशी करत होते. आम्ही आमचा देश व येथील पर्यावरण ह्यांसाठी स्वतःच्या सवयी, राष्ट्रीय ध्येय-धोरणे बदलू शकू का?—ह्याचे उत्तर तितकेसे सकारात्मक व आशादायी नाही.

चीन, अमेरिका ह्या आर्थिक महासत्ता स्वतःचे साम्राज्य विस्तारण्यासाठी भूतान व क्यूबावर दबाव टाकण्याचा प्रयत्न करीत आहेत; पण, तरीही ही छोटी राष्ट्रं आपले प्रतिमान वास्तवात उतरवण्यासाठी एकजूतीने कार्यरत आहेत, हे वाखाणण्यासारखे आहे. क्यूबातील सेंद्रिय शेतीविषयी वाचताना श्री. अ. दाभोळकरांच्या प्रयोग-परिवाराची आठवण झाली.

पश्चिमी अर्थशास्त्रीय प्रतिमान—मुक्त अर्थव्यवस्था; GDP, per capita income, इ. संकल्पना; वीज व पोलादाचा अधिकतम वापर; 'वापरा आणि फेकून घ्या' ही वृत्ती—अशा सगळ्याच बाबी गांभीर्याने तपासण्याची गरज आहे.

विकास आणि प्रगती ह्यांबद्दलच्या चुकीच्या धारणांमुळे निर्माण झालेले अनेक प्रश्न ह्या विशेषांकाने आमच्यापुढे ठळकपणे मांडले आहेत. आत्मपरिवर्तनाला प्रेरणा देणारे विचार पुढे ठेवल्याबद्दल धन्यवाद!

—प्रीती जोशी, पुणे ५१

सौर दिनदर्शिका						
सौर वैशाख, शके १९३७ (एप्रिल-मे २०१५)						
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
		१	२	३	४	५
		एप्रिल 21	22	23	24	25
६	७	८	९	१०	११	१२
26	27	28	29	30	1	2
१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९
3	4	5	6	7	8	9
२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६
10	11	12	13	14	15	16
२७	२८	२९	३०	३१		
17	18	19	20	21	मे	

गतिमान संतुलन

□ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल. □ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिना-अखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डावरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

गतिमान संतुलन सौर वैशाख, शके १९३७

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860 घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी स्मिता प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले. संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत नियतकालिक (Registered Newspaper)

प्रे } गतिमान संतुलन, ष } कुडावळे ४१५७१२, क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी

टपालने सवलतीच्या दरात पाठवण्याचा परवाना क्र. : PCW/088/2015-2017

प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३० डाकघरातून; दरमहा दि.२१ला

खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिडीवरचा कालावधी एप्रि. १५ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक कालावधी पर्यंत

प्रति